

Marxov „Kapitál“ — fundament historického i aktuálneho tvorivého rozvíjania sociológie

FRANTIŠEK KÁN

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
fakulta Bratislava

Pri príležitosti 170. výročia narodenia K. Marxa si znovu uvedomujeme historický význam jeho najväčšieho diela *Kapitál*. Od prvého vydania v r. 1867 uplynulo už 120 rokov. Hoci svet za tú dobu prešiel prevratnými premenami, Marxove teoretické a metodologické poznatky v rozmanitých podobách zaujímajú dodnes významné miesto vo vedeckých štúdiách a tvoria podstatnú súčasť v učebniciach politickej ekonómie. Rovnako prechádzajú aj do výučby filozofie, sociológie, vedeckého komunizmu a iných predmetov. Ich výklad upútava pozornosť predovšetkým precíznym prepracovaním, logickou štruktúrou a nadväznosťou i pádnou argumentáciou. Nezriedka sa pritom ozývajú aj pochybovačné hlasy o platnosti marxistickej teórie, názory o jej zastaralosti a nedostatočnosti vo vzťahu k riešeniu aktuálnych problémov. Treba však hneď na začiatku povedať, že ak niekto hľadá v *Kapitáli* hotové nemenné poučky, vhodné všade a pre každý prípad uplatnenia do súčasnej praxe — potom takýto postup priamo odporuje podstate a duchu tohoto diela. Sám Marx podobné zámery neraz výslovne odmietal. V tomto kontexte vyberáme pre ukážku jeho stručnú poznámku, v ktorej s určitou dávkou irónie komentoval výčitku k prvému zv. *Kapitálu* a odporúčanie parížskeho recen- zenta, aby vraj „predpisoval recepty (comtovske?) pre kuchyňu budúcnosti“ [Marx 1979 : 25].

V duchu Marxovho odkazu výstižne vymedzil svoj postoj k jeho teórii V. I. Lenin. Vyjadril to takto: po prvé „plne zastávame stanovisko Marxovej teórie, ona prvá premenila socializmus z utópie na vedu, položila tejto vede pevné základy a vyznačila cestu, ktorou treba ísť pri jej ďalšom rozvíjaní a rozpracúvaní...“; po druhé „na Marxovu teóriu vonkoncom nepozeráme ako na niečo definitívne a nedotknuteľné, — naopak, sme presvedčení, že položila iba základný kameň vedy, ktorú musia socialisti vo všetkých smeroch ďalej rozvíjať, ak nechcú zaostať za životom“ [Lenin 1979 : 224—226]. Obidve vyznačené polohy v postoji k Marxovmu dielu nestratili nič ani dnes na svojej platnosti. Svedčia o tom viaceré verejné vyhlásenia stranických predstaviteľov a záväzné stanoviská v oficiálne publikovaných dokumentoch, teoretické práce popredných vedcov, v ktorých sa duch citovaných leninských myšlienok nielen náležite dodržiava, ale aj konkretizuje. V politickej správe na XXVII. zjazde KSSZ sa zdôrazňuje jednak vernosť odkazu učenia klasikov a súčasne jeho smelé tvorivé rozvíjanie na základe skúmania nových javov a životných procesov. Pre spoločenské vedy sa imperatívnejšie stavia úloha skončiť s dogmatizmom a scholastickým teoretizovaním — stavom istej doterajšej odtrhnutosti od požiadaviek života. V súhlase s konštatovaním rokovania zjazdu sa tieto alarmujúce prejavy o mnoho zreteľnejšie identifikujú ako príznaky pretrvávajúce na organizme predovšetkým filozofických a ekonomických vied [XXVII. zjazd 1986 : 88]. To však neznamená, že by sociológia spomínaným prejavom odolávala a disponovala väčšou dávkou získanej imunity voči chorobným príznakom akútneho dogmatizmu. Jednako jej náchylnosť

je zjavnejšia v inom smere, prejavujúca sa skôr v prehliadaní pevného teoretického fundamentu, základných kameňov teórie marxizmu ako inšpirujúcich zdrojov jej historického a aktuálneho tvorivého rozvíjania. Zdá sa, že tieto príznaky sa častejšie prejavovali na organizme sociológie a zároveň mávajú aj vklejší priebeh.

Vyznačená slabá stránka náchylnosti na prehliadanie marxistických teoretických fundamentov v sociológii má pochopiteľne svoje historické, ale aj aktuálne doznievajúce recidívy. Snahy o otvorené spochybňovanie teoretických základov vedeckej sociológie v marxizme sa viditeľnejšie a vypuklejšie vynárajú zo strany sociológov už koncom minulého storočia. Ich prejavy bezprostredne súvisia s polemikou okolo sociologickej povahy Marxovho diela *Kapitál*. Prebiehajúca polemika si preto zasluhuje viac pozornosti z pohľadu na obsah a zameranie vo vzťahu k sociologickému charakteru *Kapitálu* a tiež z hľadiska recidív, ktoré v tomto smere v rôznych modifikáciách pretrvávajú.

Podnetom pre rozvinutie polemiky okolo *Kapitálu* sa stala štvavá kampaň proti teoretickým základom marxizmu na stránkach časopisu *Russkoje Bogatstvo*. Hlavnými aktérmi tejto kampane nebol nikto iný ako ideológovia liberálneho národnictva, ktorých V. I. Lenin identifikoval ako subjektívnych sociológov. Na ich čele bol vedúci redaktor časopisu N. Michajlovskij [Lenin 1979]. Pri stručnom popise tejto kampane vychádzame z rozboru V. I. Lenina. Subjektívni sociológovia vo svojich útokoch zdôrazňovali výčitku vyjadrujúcu úzke čisto ekonomické zameranie *Kapitálu*, ktorý vraj neprekračuje rámec názorov predchádzajúcich ekonómov. Najmä N. Michajlovskij vyčítal Marxovi, že prostredníctvom ekonomiky vysvetľuje celý komplex spoločenského života. Aj jeho prístupy označil znehodnocujúcou vinetou „ekonomický materializmus“. Zámery špekulatívnych výčítok vyznievali, akoby Marx nebol priniesol pre sociologické pochopenie spoločenského života nič nového. Celý priebeh vopred zorganizovanej kritickej kampane nebol samozrejme bezúčelný. Naopak, prísne krok za krokom sledoval uplatnenie zámerov a uspokojenie ambícií týchto sociológov. Na vyplnenie špekulatívne navodenej tzv. sociologickej medzery v marxizme rozvinuli široké propagovanie vlastných prístupov riešenia spoločenských problémov. Samozrejme tieto veľmi priehľadné špekulácie nemohli zaostať bez povšimnutia. Predovšetkým V. I. Lenin podrobil spomínané názory hlbokej kritickej analýze vo svojej vynikajúcej práci *Kto sú „priatelia ľudu“ a ako bojujú proti sociálnym demokratom*. Presvedčivou argumentáciou odhalil nevedecké prístupy a od základu vyvrátil nimi obhajovanú subjektivistickú metódu v sociológii. Podobne ako v iných svojich dielach aj v tomto prípade sa neuspokojil iba s kritickým rozborom a presvedčivou obhajobou Marxovej teórie. Prechádza tak do pozitívneho tvorivého výkladu. Nesmierne dôležité pre ďalšie osudy vedeckej sociológie je to, že v zmysle Marxovho *Kapitálu* vyložil a rozvinul, t. j. do usporiadanej podoby dopracoval východiskovú teoretickú koncepciu základov vedeckej sociológie.

Akokoľvek to znie paradoxne, ale kvôli pravde treba povedať, že prejavy prehliadania marxistických teoretických základov či už z vedomých alebo nevedomých pohnútok sa sporadicky opakujú. Nestavíme si samozrejme z pochopiteľných dôvodov úlohu podrobiť rozboru ich príčiny a prejavy. Jednako však niektoré okolnosti majú v ich komplexe významnejšie zastúpenie (1). Napríklad určitým vedomým či nevedomým prejavom postoja k základ-

(1) Medzi nepriame príčiny možno zaradiť celkový doterajší nerovnomerný vývoj jednotlivých disciplín v spoločenských vedách, doznievajúce prekonávané administratívne vytlačanie marxisticko-leninskej sociológie na „perifériu“ marxizmu-leninizmu, slabú vzájomnú interdisciplinárnu súčinnosť spoločenských vied a vôbec celkovú pretrvávajúcu zastaralosť v organizačnej štruktúre spoločenských vied. V ne-

ným princípom marxistickej sociológie je aj to, že zrod jej základov v časovom vymedzení sa v niektorých ústných prejavoch a štúdiách opakujúco umiestňuje do iných historických kontextov než do rámca vzniku a počiatkov marxizmu vôbec. Zrod marxistickej sociológie, najmä jej podstatnej organickej súčasti, t. j. všeobecnej sociologickej teórie, nemožno predsa odtrhovať od počiatkov a rozvoja marxizmu. Tak ako začiatky aj celý ďalší historický proces formovania vedeckého sociologického myslenia je nerozlučne spätý s vývinom marxistických filozofických, ekonomických a sociálno-politických názorov. Ak sa v určitých oblastiach objavili iné pokusy, tlaky na nahľadávanie úzkej väzby, tak to vždy spôsobilo značné komplikácie a zdržiavanie vedeckého rozvoja sociológie, najmä oslabenie dialekticko-materialistickej orientácie. Aj keď treba pripustiť, že ani v buržoáznej sociológii sa nevyklučuje možnosť existencie určitých materialistických prvkov, predsa však *idea vedeckého materializmu* sa rozvíja *na pôde a výlučne v rámci marxizmu*. Tento fakt osobitne zvyrazňuje V. I. Lenin v kontexte výkladu základov vedeckej sociológie takto: „Už sama osebe bola táto idea materializmu v sociológii geniálna [Lenin 1979 : 178]. Pôvodne Marx vyslovil túto vedeckú ideu už v 40-tych rokoch 19. storočia. Ale až na základe štúdia obrovského množstva faktov, jeho kritickej analýzy a teoretického zovšeobecnenia získava táto predbežná hypotéza hodnotu vedeckej teórie — v diele *Kapitál* „K. Marx“ — zdôrazňuje V. I. Lenin — „ako prvý postavil sociológiu na vedecký základ zavedením pojmu spoločensko-ekonomická formácia ako súhrn daných výrobných vzťahov a zistením, že vývoj týchto formácií je prirodno historický proces“ [Lenin 1979a : 182]. V tomto diele už existuje materialistické zdôvodnenie a rozvinutie základov vedeckej sociológie.

Analýza väzieb „ekonomického“ a „sociálneho“ — zdroj utvárania sociologickej teórie

Hlavná úloha, ktorú si Marx kladie v *Kapitáli*, je pochopiteľne zameraná na analýzu v ekonomickej sfére. Autor tu predovšetkým demonštruje systematický výklad politicko-ekonomickej teórie. Pritom spomínané dielo nie je — ako sa to doteraz všeobecne traduje — len objasňovaním čisto politicko-ekonomických názorov, ale spolu s nimi sú v ňom rozpracované vedecké základy dialekticko-materialistickej filozofie, vedeckej sociológie, teórie poznania a vôbec problémy metodológie. Hoci tieto disciplíny — pokiaľ ide o bezprostredné objasňovanie teoretických názorov — neboli natoľko v centre pozornosti ako politická ekonómia, ich základné problémy sú poprepletané a obsiahnuté v celkovom výklade sociálnoekonomických javov a procesov.

Jedným z najdôležitejších objavov Marxa v spoločenských vedách je ten, že našiel kľúč, prostredníctvom ktorého sa možno dostať k pochopeniu všetkých javov a procesov v spoločnosti. Tento kľúč spočíva v skúmaní zákonitostí fungovania a vývoja systému ekonomických vzťahov. Všimnime si, ako tento objav objasňuje V. I. Lenin. V prvom rade považuje analýzu ekonomických problémov za *kostru Kapitálu*. Pritom v hodnotení pokračuje: „Ide však o to, že sa Marx neuspokojil s touto kostrou, že sa neobmedzil iba na „ekonomickú teóriu“ vo zvyčajnom zmysle, lež hoci vysvetľoval štruktúru a vývoj danej spoločenskej formácie *výlučne* výrobnými vzťahmi, predsa len

poslednej miere príčiny spočívajú aj v doterajšej koncepcii vysokoškolskej prípravy poslucháčov, v nedostatočnej orientácii výučby sociológie na kľúčové sociálno-ekonomické a sociálno-politické potreby v spoločnosti. Doslova znepokojujúce sú dôsledky živelné sa prehĺbujúcej disproporcie v organizácii prípravy vedeckých kádrov v neprospech marxisticko-leninskej sociológie a pod.

všade a ustavične skúmal nadstavby zodpovedajúce týmto výrobným vzťahom, a tak obložil kostru mäsom a krvou“ [Lenin 1979a : 181]. Z kontextu citovanej myšlienky možno porozumieť, že vyznačený prístup sa nechápe, akoby Marx uplatňoval len ekonomickú interpretáciu a iba ňou objasňoval akýkoľvek spoločenský problém či komplex spoločenského života. Sám Marx sa na viacerých miestach od podobného postupu výslovne distancuje. V mnohých častiach *Kapitálu* okrem toho nachádzame vzory, akú významnú úlohu môžu zohrať napríklad politické, právne a iné „neekonomické faktory“ (politický boj robotníkov za zákonnú úpravu pracovného dňa v Anglicku, úloha štátnej moci, práva a ich vplyv na ekonomiku a pod.) v živote ľudí, pravda, v rámci všeobecnej závislosti od ekonomických podmienok. V prístupoch Marxa k analýze spoločenských problémov sa prísne rešpektuje dialektika vzájomných súvislostí: pôsobenie ekonomického faktora sa tu demonštruje vo vzájomnej spätosti a v celistvosti s ostatnými spoločenskými faktormi, cez ne a pod ich vplyvom, za ich účasti, pričom jeho pôsobenie je dôležitejšie, rozhodujúcejšie ako pôsobenie ostatných faktorov.

Keď Marx pristupuje k analýze vzťahov „ekonomického“ a „sociálneho“ – miesta, úlohy a špecifiky týchto činiteľov – vychádza tiež z výrobného procesu. Výrobu materiálnych hodnôt (pracovný proces) považuje za ohnisko, v ktorom sa koncentrujú všetky základné zdroje pôsobiace na podmienky života ľudí a spôsob ich života. Vo výrobnom procese sa ustavične reprodukovujú podmienky, ktoré buď ľudí spájajú alebo rozdeľujú, ovplyvňujú utváranie základných foriem stykov, spoločenských vzťahov, štruktúry potrieb a záujmov, podmieňujú vznik rozmanitých spoločenstiev, spoločenskú organizáciu práce, pracovných a mimopracovných aktivít. Marxovo dielo *Kapitál* nám poskytuje veľa inšpirujúcich podnetov či už v podobe teoretického objasnenia základných parametrov „ekonomických“ a „sociálnych“ činiteľov a tiež ich vzájomných priamych a spätých väzieb. Zatiaľ nadväznosť na tieto teoretické predpoklady a ich konkrétne rozpracovanie sa veľmi pomaly dáva do pohybu (2). Dokonca by sme mohli povedať, že aktuálna rozpracovanosť vzájomných väzieb predstavuje najslabší článok v spoločenských vedách. Problematika „sociálneho“, sociálnych podmienok, sociálneho stimulovania, ľudského faktora a pod. začína upútať pozornosť sociológov a ekonómov obzvlášť v súvislosti s realizáciou strategickej línie sociálno-ekonomického rozvoja. Znova a po novom sa vynárajú otázky miesta, úlohy, vzájomných priamych a spätých väzieb ekonomických a sociálnych činiteľov v období prestavby hospodárskeho mechanizmu a vôbec spoločenských vzťahov. Nespornou axiómou je, že ich vzájomné vzťahy sa menia v závislosti od zmien konkrétno-historických podmienok. S vyšším stupňom rozvinutosti socializmu (a vôbec spoločnosti) dochádza k zákonitému rastu úlohy sociálneho faktora, ktorý pozmeňuje miesto i váhu všetkých ostatných faktorov z hľadiska spoločenského celku [Kuzmin 1976 : 192–196].

Vyznačené existujúce vzájomné súvislosti ekonomických, sociálnych a iných spoločenských faktov sa rovnako premietajú do prístupov pri rozpracovávaní základného kategoriálneho a pojmového aparátu a vedeckej sociologickej teórie vôbec. Mnohé kategórie, hoci aj tie najabstraktnejšie, majú sociálno-ekonomický, sociálno-politický charakter. Medziiným bol to práve K. Marx, ktorý v *Kapitáli* odhalil podstatné styčné body spoločenských vied a vybudoval prechody od systému ekonomických kategórií k vymedzeniu a rozvinutiu kategórií všeobecnej sociologickej teórie [Chaljavín 1980 : 25]. Objasňovanie

(2) V sociologickej literatúre predbežne objavujeme sľubné a podnetné prístupy k rozpracovaniu tejto problematiky najmä v prácach F. Charvát a F. Zicha.

takých kľúčových ekonomických kategórií, ako je „spôsob výroby“, „výrobné sily“, „výrobné vzťahy“, „rozdeľovanie“, „výmena“, „spoločensky nutný čas“ a iné, prispelo k vedeckému vymedzeniu základných všeobecne sociologických kategórií. Nachádzame tu také sociologické kategórie, ako sú „spôsob života“, „sociálno-triedna štruktúra“, „robotnícka trieda“, „buržoázia“, „voľný čas“, „rodina“, „osobnosť“ a iné.

Čo je v týchto súvislostiach pozoruhodné? Marx sa totiž neuspokojuje len s najvšeobecnejšou charakteristikou jednotlivých kategórií, ale podrobnou analýzou preniká do konkrétnych polôh objasňovania až opisu. Keď napríklad hovorí o robotníckej triede, všima si jej bohatú vnútornú diferencovanosť podľa územného, či odvetvového členenia, úrovne rozvoja jednotlivých výrobných odvetví, organizovanosti i miery uvedomelosti. Napokon poznatky, ktoré sú výsledkom a výrazom vnútrotriednej členitosti robotníckej triedy, sú zároveň významným podnetom pre budovanie nižších rovin sociologického poznania. Možno teda povedať, že *v Kapitáli sa dotvára všestranné materialistické zdôvodnenie a objasnenie základných kategórií a pojmov najvyššej úrovne všeobecnej sociologickej teórie a sú tu tiež vyznačené prechody k nižším priečkam sociologickej teórie.*

Medzi jednotlivými kategóriami a pojmi existuje *vnútorná organická väzba*, ako výraz jednoty spoločných východísk — jednoty cieľa, obsahu a potrieb spoločenskej praxe robotníckej triedy. Vzájomne na seba nadväzujú, podmieňujú sa a cieľavedome dopĺňajú. To zodpovedá prísnej logike a duchu dialektiky uplatňovania výskumných postupov i spôsobu výkladu celého komplexu problémov spoločenského života v *Kapitáli*.

Vedecká metodológia bádania a spôsob výkladu spoločenských javov a procesov

K. Marx sa špeciálne nezaoberal metodológiou v sociológii. Ani nám o tom nezanechal nijaké osobitné úvahy. Jednako ju však objavujeme v jeho prácach ako príklady riešenia rozličných otázok vznikajúcich pri štúdiu spoločnosti ako celku. Možno povedať, že metodológia, ktorú použil a ktorú ešte nikto predtým neaplikoval na preskúvanie spoločenských problémov, je prakticky obsiahnutá v celom systéme jeho spoločenských a ekonomických názorov, obsiahnutých a vyložených v *Kapitáli*. Azda si to dostatočne dnes ani neuvedomujeme, že práve v *tomto diele je skoncentrovaná najväčšia metodologická výbava*, síce ťažšie dostupná bezprostrednému pozorovaniu, ale neobvyčajne jasná a zrozumiteľná vo forme návodu na bádateľskú prácu sociológa.

Pokúsme sa aspoň v krátkosti vyzdvihnúť niektoré Marxove požiadavky pri skúmaní a objasňovaní spoločenských problémov. Sústavu cieľavedomých utriedených poznámok o jeho metóde nachádzame v doslove k druhému vydaniu *Kapitálu*. Aby Marx podal názornejší výklad svojej metódy, opiera sa o množstvo časopiseckých a novinových poznámok z rozličných recenzií tohto diela. Možno povedať, že sú tu zhrnuté viaceré zásady, s ktorými sa Marx jednak stotožnil a jednak sám ich spresnil a sformoval ako požiadavky dialektickej metódy, ktoré uplatnil pri štúdiu a spôsobe výkladu buržoáznej spoločnosti.

Nie je bez zaujímavosti dnes už historický ten fakt, že to bol práve V. I. Lenin, ktorý vo svojich dielach podal systematický výklad Marxovej všeobecnej metodológie skúmania spoločnosti. Súčasne ukázal na jeho zásluhy o pozdvihnutie sociológie na vedecký základ. *Ako prvý pilier* a metodologický základ vyzdvihuje ideu materializmu v sociológii — materialistický základ metódy, t. j. požiadavku rešpektovať rozhodujúcu úlohu materiálnych pod-

mienok v spoločnosti, myšlienku rozlíšenia historických epoch a spoločenských systémov podľa spôsobu výroby. *Druhým pilierom* tejto vedy je dialektická metóda. V. I. Lenin vyjadril podstatu tohto piliera marxizmu takto: „Dialektickou metódou — proti metafyzickej — Marx a Engels nazývali práve vedeckú metódu sociológie, ktorá hľadá na spoločnosť ako na živý, ustavične sa vyvíjajúci organizmus (a nie ako niečo mechanicky pospájané, a preto pripúšťajúce všemožne ľubovoľné kombinácie jednotlivých spoločenských prvkov), na skúmanie ktorého je potrebná objektívna analýza výrobných vzťahov, vytvárajú istú spoločenskú formáciu a štúdium jej fungovania a vývoja“ [Lenin 1979a : 209]. Ako je známe, rozliční teoretici pred Marxom uprednostňovali skúmanie spoločnosti vôbec, ľudstva s celou minulosťou, spoločnosti, v ktorej prebiehajú stále tie isté procesy — nevyhnutné a nemenné. Neurčitost takto a podobne definovanej spoločnosti spôsobovala závažné nedorozumenie, bezradnosť, bezprostrednosť a neriešiteľné metodologické komplikácie. Marx si práve tieto okolnosti jasne uvedomuje a dopracúva sa v metodológii skúmania spoločenských problémov k novým prístupom. V jeho poňatí takýmto objektom skúmania nemôže byť nič iné ako konkrétne historický typ spoločnosti s určitou úrovňou výrobných síl, formou spoločenskej deľby práce, systémom výrobných vzťahov a celou tomu zodpovedajúcou sústavou nadstavbových javov. V obraznom vyjadrení označuje túto konkrétno-historickú spoločnosť pojmom „sociálny organizmus“, v leninskej charakteristike „živý, ustavične sa vyvíjajúci organizmus“. Keď Marx používa túto analógiu medzi spoločnosťou a organizmom, zdôrazňuje tú stránku procesov a javov, ktoré prebiehajú v akomkoľvek organickom systéme. Je to schopnosť vzniku, fungovania, vývinu a premeny i vzájomných odlišností rozličných organizmov. Bolo by však nesprávne domnievať sa, že Marx úplne stotožňoval organické systémy so sociálnymi. Často objasňoval ich podstatné rozdiely [Kuzmin 1976 : 119]. Ani termín „organizmus“ sa tu nepoužíva v zhode s biologickým organizmom, ako sme sa zvykli stretávať v poňatí rozličných organických smerov buržoáznej sociológie.

Sociálny organizmus v Marxovom chápaní vystupuje ako organický systém na označenie spoločenských celkov, v prvom rade *spoločensko-ekonomickej formácie*. Uplatnenie práve tejto kategórie znamená v sociológii zásadný obrát. Predovšetkým to znamená, že len v závislosti na analýze danej konkrétne historickej spoločnosti ako celku, t. j. „spoločensko-ekonomickej formácie“, môžeme postihnúť v ďalšej analýze i proces vzniku, fungovania a vývinu jej jednotlivých čiastkových systémov vo všetkých rovinách a súvislostiach. Tým sa súčasne spresňuje vymedzenie predmetu vedeckej sociológie i základné všeobecné metodologické princípy sociologického bádania a spôsobu výkladu.

Je zrejmé, že Marxova metodológia aplikovaná na analýzu spoločensko-ekonomickej formácie sa nezakladá na jednej či na niekoľkých princípoch, ale využíva celý systém metodologických spôsobov, prístupov a metód vo výskume. Na túto okolnosť nás upozorňujú aj mnohé práce popredných vedcov v oblasti metodológie. Vo svojich štúdiách prikladajú značný dôraz objasňovaniu postupu od abstraktného ku konkrétnemu, ktorý Marx uplatnil v *Kapitáli*. Tento postup sa interpretuje v kontexte s jeho všestranným uplatňovaním rozmanitých metód poznania, napríklad indukciou a dedukciou, analýzou a syntézou, historickým a logickým, ako aj využitím empirických metód a techník sociologického výskumu. Pre bádateľskú prácu súčasného sociológa je toto uplatňovanie pozoruhodné z viacerých hľadísk. Predovšetkým predstavuje ochrannú bariéru proti rozličným pozitivistickým vplyvom v metodológii, proti tzv. sociologickému atomizmu, empirizmu a pod. Marx práve v *Kapitáli* ukázal, ako sa vyhnúť rozmanitým formám jednostranného reduk-

cionizmu, ktoré sa viac alebo menej už v tom čase prejavovali a prejavujú aj dnes v rozličných smeroch buržoáznej sociológie. Súčasne tak ukázal jasné a názorné príklady všestranného štúdia spoločenských systémov.

Jednota teoretického a empirického v procese tvorby Kapitálu

Postihnúť stav a dynamiku v spoločnosti — získať, analyzovať a spracovávať údaje o nej — bolo a je aj dnes najnáročnejšou úlohou. Dnes sa nemôžeme uspokojiť ani so všeobecnými tézami a už vonkoncom nie s povrchným hodnotením, apriorizmom dogmatického typu, s hodnotením bez objektívnych faktov a potrebných podkladov založených len na subjektivizme či na individuálnom odpozorovaní. Podobné prístupy nám spôsobili mnohé komplikácie tak vo vede ako aj v spoločenskej praxi. Pritom sme toho názoru, že zdokonaľovanie a rozvíjanie kvalifikovaného exaktného bádania sa nezaobíde bez ustavičného nadväzovania na metodologickú výbavu klasikov. Hoci od tých čias už značne pokročil vývoj výskumných nástrojov, predsa mnoho z ich aplikovaných podôb zostalo dodnes bez hlbšieho povšimnutia. Zdá sa, že k prekonaniu niektorých povrchností vo výskume spoločenských javov potrebujeme v súčasnosti odpozorovať to, čo klasikovia už dávno v spoločensko-vednom bádani uplatňovali. Pozrime sa preto na Marxov postup, ako sa napríklad úporne „prekopával“ cez haldy ťažko nazhromažďovaného užitočného faktografického materiálu, aby sa dopracoval ku vzácnym zrnkám pravdy, z ktorých cieľavedome budoval vedeckú teóriu o spoločenskej realite kapitalizmu.

Marx pri príprave *Kapitálu* použil obrovské množstvo faktografického materiálu. Napr. len ruské štatistiky tvorili viac ako dva kubické metre kníh [Marx—Engels 1957 : 224]. V tomto smere V. I. Lenin poznamenal v replike na spochybňujúce úvahy Michajlovského, že prirovnanie bádateľského prístupu Marx a Darwina je celkom presné. „Kapitál nie je nič iné ako niekoľko zovšeobecňujúcich, navzájom veľmi úzko spätých ideí, korunujúcich celý Mont Blanc konkrétnych faktov“ [Lenin 1979a : 181]. S vyzdvihnutím Marxovho prístupu, najmä jeho neobyčajne dôslednej a precíznej práce s empirickým materiálom, stretávame sa aj u jeho recenzentov. V zozname uvedených literárnych a iných zdrojov objavujeme rozličné správy, založené na individuálnych rozhovoroch, protokoly výpovedí, materiály spracované z výsledkov anketových výskumov, opisy rozmanitých udalostí, vzťahov a súvislostí, ktoré si sám osobne objednával od známych a spolupracovníkov. O tom sú zmienky v jeho rozsiahlej korešpondencii. Ďalej sú to údaje z oznamov úradov a inštitúcií, najmä množstva priemyselných a poľnohospodárskych štatistik, zo života a práce rôznych vrstiev robotníckej triedy. Vzácnym zdrojom faktografických údajov, na ktoré sa Marx často odvoláva, menovite pri konfrontácii faktov, je Engelsov výskumný archív, materiál, ktorý získal najmä vlastným pozorovaním.

Pozrime sa na pôvod a zameranie Marxových zdrojov. Ide predovšetkým o údaje získané prostredníctvom osobného pozorovania a individuálnych rozhovorov anglických továrenských a banských inšpektorov, členov rôznych komisií, vyšetrojúcich neznesiteľné pomery a pracovný režim v továrňach, porušovanie zákazu zamestnávania detí a mladistvých v priemyselných odvetviach, bytové, zdravotné a výživové pomery robotníckych rodín. Týmto spôsobom získanému materiálu prisudzuje vysokú objektívnosť a hodnovernosť. O ich autoroch sa vyjadruje s veľkou úctou ako o vierohodných, nezaujatých a nekompromisných ľuďoch. Niektorí z nich, ako to vyplýva z jeho hodnotení, si tým získali nesmrteľné zásluhy o anglickú robotnícku triedu [Marx 1979 : 232]. Všimnime si konkrétnejšie aspoň niektoré prípady, ktoré

Marx uvádza vo svojom diele. Tak napr. pri analýze boja robotníckej triedy v Anglicku za zákonnú úpravu pracovného dňa využíva materiály z výskumov továrenských inšpektorov. Píše o tom: „Továrenský inšpektor Leonard Horner zhromaždil osobne, alebo pomocou svojich podinšpektorov početné svedecké výpovede o továrňach Lancashiru...! V obvode pána Hornera takto vypočuli 10 270 dospelých robotníkov v 181 továrňach... Tieto svedecké výpovede dávajú cenný materiál aj z iného hľadiska“ [Marx 1979 : 292]. Marx tento materiál využil, aby vo svojom diele demonštroval húževnatý a urputný boj a jeho historické výdobytky pred robotníkmi ostatných krajín, najmä v Nemecku.

Iný príklad používania faktického výskumného materiálu možno ukázať na Marxovej sociologickej analýze v priebehu revolúcie v poľnohospodárstve, jej sociálnych dôsledkoch dopadajúcich na poľnohospodárske robotníctvo. Podrobný opis životných a pracovných podmienok ľudí — bytových, hygienických pomerov a vôbec spoločenských vzťahov v 12 grófstvach Anglicka sa zakladá takmer prevažne na výskumoch dr. J. Huntera, ktorý vyšetril 5 375 barákov poľnohospodárskych robotníkov [Marx 1979 : 694]. Marx oceňuje tieto výskumy príznačnou a priliehavou charakteristikou: „Majstrovské práce dr. Juliana Huntera“ [Marx 1979 : 667]. Vyznačovali sa neobyčajnou spoľahlivosťou údajov, založených na svedeckých výpovediach veľkého počtu ľudí — poľnohospodárskych robotníkov a ich rodinných príslušníkov.

Marx vo svojej bádateľskej práci vždy pristupoval s veľkou úctou k faktom, vychádzal z nich pri tvorbe teoretických záverov, odvoláva sa na dokumenty, opisy, argumentoval nimi, či uvádzal na ilustráciu svojich vývodov alebo ako vysvetľujúce poznámky pod čiarou. K hotovým záverom sa často vracal a konfrontoval ich s faktami života. O spôsobe overovania svojich teoretických výsledkov sa otvorene a úprimne zdôveruje v liste Engelsovi. Píše: „Pokiaľ ide o štvrtú kapitolu, poriadne som sa zapotil, kým som našiel samotné veci, t. j. ich súvislosť. Potom, keď som túto súvislosť vypátral a venoval sa definitívnemu vypracovaniu, začali sa „Modré knihy“ hrnúť jedna za druhou a s potešením som zistil, že fakty plne potvrdzujú moje teoretické výsledky“ [Marx 1958 : 118]. V tomto kontexte sa pomerne zreteľne demonštruje vzťah Marxa k empirickým faktom. Ale v našej spoločenskovednej literatúre sa tento prístup prehliada, lebo miesto a úloha empirických údajov sa podceňuje. A opačne, niekedy sa zvelebuje všemohúcnosť veľkých teórií bez ohľadu na ich spätosť s praxou. Empirické zdroje *objavujeme hneď v začiatkoch, v základoch celej výstavby marxizmu*. Marx vo svojej bádateľskej činnosti dbal o presné vedecké preskúmanie čo najväčšieho množstva faktov, ktoré mu boli východiskom a oporou, dbal, aby teória bola vždy pod kontrolou faktov, a súčasne o jeho práci s faktami možno konštatovať, že *výskum v akejkoľvek oblasti môže dospieť k cenným vedeckým výsledkom iba vtedy, ak je vo všetkých fázach pod kontrolou vedeckej teórie*.

Sociologická interpretácia ekonomickej teórie (zákonov, kategórií pojmov a téz)

Ohromné množstvo faktografického materiálu, ktoré sa medzi iným získalo aj sociologickým postupom, nie je len prvotným zdrojom tvorby — zovšeobecňovania a rozpracúvania teórie o celej oblasti spoločenských vzťahov, ale v Marxovom využití je súčasne i prostriedkom interpretácie (spôsobom výkladu) ekonomických zákonov, kategórií, pojmov a zložitých ekonomických téz v *Kapitáli*. Táto druhá poloha významu využitia konkrétnych údajov — podľa nášho názoru — vychádza zo zámeru autora sprístupniť čitateľovi eko-

nomickú teóriu najjednoduchším a najprístupnejším spôsobom. Pravdu povediac aj Marx sám pritom narážal na rôzne ťažkosti. Možno to ilustrovať na zaujímavom a poučnom dialógu s Engelsom, zachytenom v ich osobnej korešpondencii okolo prípravy diela *Kapitál*. Ako je z listov známe, Marx posielal svoje ekonomické práce v zošitoch na posúdenie Engelsovi. Niektoré Engelsové kritické poznámky, najmä o prvých zošitoch, mierili predovšetkým na abstraktný charakter výkladu. V Engelsových listoch si môžeme prečítať niektoré pozoruhodné výroky, napríklad „je to skutočne veľmi abstraktný náčrt...“, abstraktne dialektický tón tohto výfahu pri ďalšom spracovaní isteže zmizne...“ [Marx—Engels 1957b : 67]. „...teória renty bola pre mňa... naozaj príliš abstraktná“ [Marx—Engels 1957b : 88]. Ešte aj 16. júna 1867 po preštudovaní čerstvej korektúry prvého zväzku *Kapitálu* odporúčal Engels niektoré úpravy a doplnenia: „nanajvýš by azda bolo treba historicky dokazovať to, k čomu si dospel dialekticky, takrečeno overiť na príkladoch z dejín... máš však o tom toľko materiálov...“ [Marx—Engels 1957b : 109]. Ako je zrejmé, Engels vo svojich námetoch nabáda Marxa k tomu, aby myšlienkový chod svojho teoretického výkladu sprístupnil najmä faktografickou argumentáciou.

Pokúsme sa aspoň v náznakoch vystopovať, akým spôsobom využíva faktografické údaje, aby výklad bol čo najprístupnejší a najzrozumiteľnejší širokému okruhu robotníckej triedy. K. Marx v *Kapitáli* presvedčivo ukázal, že pri skúmaní a výklade spoločenských javov a procesov sa nemožno obmedziť iba na všeobecné charakteristiky a tézy. Požaduje prechod do konkrétnejších polôh a rozbor rozmanitých empirických okolností, v ktorých pôsobia a prejavujú sa všeobecné zákonitosti. „To nebráni tomu“ — poznamenáva Marx — „aby tá istá ekonomická základňa — tá istá, pokiaľ ide o hlavné podmienky — nemohla vďaka nekonečne rozmanitým empirickým okolnostiam, prírodným podmienkam, rasovým pomerom, zvonka pôsobiacim historickým vplyvom atď. vykazovať vo svojom prejave nekonečné variácie a gradácie, ktoré možno pochopiť iba na základe rozboru týchto empiricky daných okolností“ [Marx 1958 : 343—344]. Najzreteľnejšie možno postihnúť tento postup pri výklade osobitosti prejavu všeobecného ekonomického zákona. Autor tento spôsob výkladu náležite zdôrazňuje už aj v názve piatej podkapitoly „Ilustrácia všeobecného zákona kapitalistickej akumulácie“ [Marx 1979 : 657]. Pri objasňovaní mechanizmu a foriem prejavu pôsobenia tohto zákona v rozličných oblastiach spoločenského života využíva vyše 30 štatistických tabuliek, mnoho údajov z parlamentných správ, oznamov úradov a inštitúcií, z anketových výskumov, materiály „Modrých kníh“ zo správ lekárov, policajných úradníkov a i. Využívanie hromadných údajov, konkrétnych materiálov spája jednak s tým, aby sa dosahovala väčšia presvedčivosť preskúmaných sociálnych faktov, ale aj na to, aby prispel k väčšej konkrétnosti predstáv o celkovom pôsobení všeobecných zákonov v spoločenskoekonomicknej formácii kapitalizmu [Slepenkov 1974 : 37].

V ďalších kapitolách *Kapitálu* sa častejšie stretávame s ilustráciou zložitých teoretických ekonomických problémov za pomoci konkrétneho materiálu, starostlivo vybraných príkladov v rozličných anketových výskumoch, správ a iných dokumentov. Tento postup nachádzame napr. v siedmej kapitole, kde pojmy „miera nadhodnoty“, „miera zisku“, „stupeň vykorisťovania“ sa ilustrujú pomocou konkrétnych opisov z pradiarenskej továrne, údajov istého manchesterského továrnikar i materiálov získaných členmi komisie pre vyšetrovanie pomerov v továrňach. Marx si veľmi jasne uvedomuje, že každé odhaľovanie najmä záporných javov v živote buržoáznej spoločnosti si vy-

žaduje nielen teoretické zdôvodnenie, ale aj faktickú a pádnu konkrétnu argumentáciu.

* * *

Systémový prístup, prísne uplatňovaný K. Marxom vo vedeckom bádani a v spôsobe výkladu spoločenskej problematiky nás jednoznačne vedie k Leninovmu záveru, že „Kapitál“ je súčasne aj najväčším sociologickým dielom, zameraným na analýzu spoločenských vzťahov, ktoré sa vytvárajú pri vzniku, formovaní a premene kapitalistickej spoločensko-ekonomickej formácie. Podobne ako v minulosti aj v súčasnosti je Marxovo dielo vzácnym prínosom k objasňovaniu veľkých ekonomických objavov a vôbec teórie o spoločnosti; je zdrojom bohatstva metodologickej výbavy. V Kapitáli vystupuje vedecká sociológia už v základnej teoretickej výstroji. Je tu v zásade rozpracovaná a vedecky zdôvodnená najvyššia priečka sociologickej teórie, t. j. podstatná časť sociológie — všeobecná sociologická teória. Súčasne Marx vo svojej vedeckovýskumnej činnosti, či už pri zovšeobecňovaní údajov, interpretácii teoretických záverov alebo vedeckej argumentácii prechádza do takých polôh, z ktorých bezprostredne vŕšade vanie čerstvý dych prítomnosti konkrétnych faktov života vtedajšej spoločnosti. Marxov vzor vedeckej práce s obrovským bohatstvom faktografického materiálu v Kapitáli si treba povšimnúť i preto, že dnes pri štúdiu sociálnych a ekonomických procesov nie vždy dosiahneme až taký stupeň konkretizácie. Jeho vedeckú bádateľskú prácu charakterizuje práve bezpriekladný rešpekt k faktom, široké využívanie empirického materiálu, jasná teoretická orientácia, presvedčivý spôsob argumentácie, vedeckosť a hĺbka záverov, ktoré vyvodil pre praktické potreby pretvárania spoločenských pomerov.

V súčasnosti sa vynárajú pred spoločensko-vedným frontom celkom nové, zložité a protirečivé otázky súvisiace s realizáciou stratégie urýchlenia sociálno-ekonomického rozvoja. Možno povedať, že ani pri aktuálnom riešení sa vedec nezaobíde bez opory o Marxovo dedičstvo. V diele Kapitál je obzvlášť veľa súzvuku so súčasnosťou, mnoho inšpirujúcich zdrojov, ktoré vyznačujú cestu a smer tvorivého postupu. Preto na toto Marxovo dielo sa aj dnes pozeráme ako na pevný teoretický fundament nielen historického, ale aj súčasného tvorivého rozvíjania tak ekonomického, ako aj sociologického poznania.

Literatúra

- Chaljavín, G. M.: *Razvitije problemov sociologii v original'nom variante Kapitala K. Marksa*. In: Vestnik Moskovskogo univerziteta, Ser. 13. Teorija naučnogo komunizma 1980, č. 3.
- Kuzmin, V. P.: *Princip sistemnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva. IPL 1976.
- Lenin, V. I.: *Zobrané spisy, zv. 4*. Bratislava, Pravda 1979.
- Lenin, V. I.: *Kto sú „priatelia ľudu“ a ako bojujú proti sociálnym demokratom*. *Zobrané spisy, zv. 1*. Bratislava, Pravda 1979.
- Marx, K.: *Kapitál III — 2*. Bratislava, SVPL 1958.
- Marx, K.: *Kapitál, zv. 1*. Bratislava, Pravda 1979.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Engels Sörgemu)*. Bratislava, SVPL 1957.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Marx Engelsovi)*. Bratislava, SVPL 1957a.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Engels Marxovi)*. Bratislava, SVPL 1957b.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Engels Marxovi)*. Bratislava, SVPL 1957c.
- Slepenkov, I. M.: *Metodologičeskije principy i metodika konkretno-sociologičeskogo issledovanija v naučnom kommunizme*. Moskva, Izd. MGU 1974.
- XXVII. zjazd KSSZ. *Dokumenty a materiály*. Bratislava, Pravda 1986.

Ф. Кан: »Капитал« Маркса — фундамент исторического и актуального творческого развития социологии

Автор работы объясняет значение «КАПИТАЛА» Маркса для исторического и актуального развития общественных наук, особенно, однако, для социологического мышления. При этом он исходит из идей В. И. Ленина, выявившего и развившего, на основе «КАПИТАЛА», исходную теоретическую и методологическую концепцию основ научной социологии. В работе указывается на то, что как зарождение, так весь исторический процесс формирования научного социологического мышления неотъемлемо связан с развитием марксистских философских, экономических и социально-политических взглядов. Автор подчеркивает, что именно из этой марксистской теоретической последовательности исходят источники материалистической ориентации. Хотя необходимо допустить, что и в буржуазной социологии не исключается возможность существования определенных материалистических элементов, тем не менее *идея научного материализма в подлинном смысле слова зарождается и развивается на почве и исключительно в рамках марксизма*. В «КАПИТАЛЕ» Маркса завершается материалистическое обоснование и развитие основ научной социологии. Весь дальнейший исторический и актуальный процесс развития научной социологии исходит из него, опирается на него и продолжает его.

Автор дальше сосредоточивается на анализе тех теоретических и методологических источников в «КАПИТАЛЕ», которые имеют актуальное значение для творческого развития социологии и соответствуют требованиям реализации стратегии ускорения социально-экономического развития. Работа разделена на следующие части: анализ связей «экономического» и «социального»; взгляд на научную методологию исследований и способ толкования общественных явлений и процессов; единство теоретического и эмпирического; социологическая интерпретация экономической теории (законов, категорий, понятий и тезисов).

В заключительной части автор снова возвращается к наследию В. И. Ленина и в соответствии с ним подчеркивает идею, что «КАПИТАЛ» является одновременно и величайшим социологическим произведением, нацеленным на анализ общественных отношений капиталистического общества. Поэтому мы смотрим на творчество Маркса — заканчивает свою работу автор — как на прочный теоретический и методологический фундамент не только исторического, но и современного творческого развития как экономического, так социологического знания.

Summary

F. Kán: "Capital" by K. Marx — Fundament of the Historical and Actual Creative Development of Sociology

The present paper highlights the significance of Marx's "Capital" for the historical and actual development of social sciences, and in particular for sociological thinking. It is underlain by the ideas of V. I. Lenin who, on the basis of "Capital", expounded and developed the fundamental theoretical and methodological conception of the principles of scientific sociology. It is pointed out that the beginning as well as the whole historical process of the formation of scientific sociological thinking is inseparably connected with the development of Marxist philosophical, economic and sociopolitical views. Stress is laid on the fact that it is exactly this Marxist theoretical consistency which is the source of the materialistic orientation. Although it must be admitted that certain materialistic elements may turn up even in bourgeois sociology, it holds good that the idea of scientific materialism in the true sense of the word arises and develops exclusively on the basis and within the framework of Marxism. In Marx's "Capital", the materialistic substantiation and the development of the principles of scientific sociology have been brought to completion. The whole historical and actual process of the further development of scientific sociology proceeds from it, is based on it, and is linked up with it.

In the following, attention is focussed on the analysis of the theoretical and methodological sources presented in Marx's "Capital" which are of actual significance for the creative development of sociology and correspond to the requirements placed by the realization of the strategy of speeding up socio-economic development. In conformity with the specific breakdown into parts, the following topics are involved: analysis of interconnections between "the economic and the social"; discussion about the scientific research methodology and the manner of interpreting social phenomena and processes; unity of the theoretical and the empirical; and the sociological interpretation of the economic theory (laws, categories, concepts and theses).

In conclusion the paper reverts to V. I. Lenin's heritage. In compliance with this, special weight is attached to the hypothesis according to which "Capital" is simultaneously a sociological work of paramount importance, concerned with the analysis of social relations prevailing in capitalist society. The paper ends up with the statement that, for the above reasons, Marx's work is regarded as a strong theoretical and methodological fundament of not only the historical but also the contemporary creative development of both economic and sociological cognition.